

DEVIANT XULQ – ATVOR TURLARI VA XUSUSIYATLARI HAQIDA

Ismoilova Marjona Isroil qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti sotsiologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi
marjonai781@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yor va qoidalaridan chetga chiqadigan deviant xulq-atvorning mazmuni, shakllanish sabablari hamda asosiy turlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Muallif deviant xatti-harakatlarni ijtimoiy, psixologik va madaniy omillar bilan bog'lab tahlil qiladi, ularning namoyon bo'lish shakllari — agressivlik, huquqbuzarlik, giyohvandlik, jinoyatchilik, o'ziga qasd qilish va boshqa og'ishgan xulq turlarini izohlaydi. Maqolada shuningdek, deviant xulqning yoshlar orasida uchrash tezligi, profilaktika choralari va tarbiyaviy yondashuvlarning ahamiyati ko'rsatib beriladi. Umumiy xulosalarda esa jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirish, og'ishgan xulqni erta aniqlash va oldini olishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligi yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *deviant, xulq – atvor, psixologik, dinamik, agressivlik, giyohvandlik, reabilitatsiya.*

KIRISH

Har qanday jamiyat o'zining barqaror rivojlanishi uchun muayyan me'yorlar, qadriyatlar va qoidalar tizimiga ega bo'ladi. Ushbu me'yorlar ijtimoiy tartibni saqlash, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish hamda shaxsning jamiyatga moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq ayrim holatlarda individ yoki guruhlar ushbu belgilangan me'yorlardan chekinishi, ularga zid xatti-harakatlar namoyon qilishi mumkin. Bunday me'yorlardan og'ish jarayoni ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvor deb ataladi.

Deviant xulq-atvor (lot. deviation – og'ish) – ijtimoiy me'yorlarga zid bo'lgan xulq-atvor. Deviant xulq-atvor "ijtimoiy deviatsiya" deb ham ataladi. Deviant xulq-atvor katta ijtimoiy psixologik muammoga aylanib bormoqda. Deviant xulq-atvor jamiyatning ijtimoiy hayotida keng tarqalgan murakkab hodisa bo'lib, uning kelib chiqishiga psixologik, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy va madaniy omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu holat faqatgina shaxsning ichki dunyosi bilan emas, balki uni o'rab turgan muhitning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham chambarchas bog'liq. Bugungi globalashuv jarayonlari, axborot oqimlarining kuchayishi, shahar hayotining dinamik o'zgarishi ham yoshlar, ham kattalar orasida me'yordan chetga chiqish holatlari sonining ortishiga zamin yaratmoqda.

Shu sababli deviant xulq-atvorning mohiyatini, uning asosiy turlarini va namoyon bo'lish mexanizmlarini ilmiy jihatdan o'rganish jamiyat barqarorligi hamda yosh avlod

tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada deviant xulqning keng tarqalgan shakllari, ularning psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi, shuningdek, bunday og'ishgan xulqning oldini olish imkoniyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Metod va materiallar. Akers & Sellers (2013) asarida deviant xulq-atvor tushunchasi:

Akers va Sellersning izohiga ko'ra, deviant xulq-atvor – bu jamiyat tomonidan qabul qilingan normal me'yorlardan chetga chiqadigan har qanday xatti-harakatdir. Deviantlik keng tushuncha bo'lib, jinoyatchilik uning faqat bir qismi hisoblanadi. Mualliflar deviantlikni tushuntirish uchun bir nechta asosiy nazariy yondashuvlarni solishtiradi.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Social Learning Theory), Akersning o'zi ishlab chiqqan asosiy nazariya bo'lib, u deviant xulqning: differensial assotsiatsiya (yaqin atrofdagi odamlar bilan munosabatlar), taqlid (boshqalarning xatti-harakatini kuzatib o'rganish), rag'batlantirish va jazolash (behavioral reinforcement), orqali shakllanishini tushuntiradi. Ya'ni insonlar deviant xulqni o'zlari bilan yaqin bo'lgan guruhlar orqali o'rganadi.⁴³

Bekmurodov sotsiologiyada “deviatsiya” (og'ish) tushunchasini jamiyat tomonidan qabul qilingan normalardan chetga chiqish sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, deviant xulq — bu ijtimoiy me'yorlarga mos kelmaydigan har qanday xatti-harakat. Me'yorlar buzilishi jiddiyligiga qarab deviantlik turlicha baholanadi. Bekmurodov deviantlikka olib keluvchi omillarni bir necha yo'nalishda ko'rsatadi:

a) Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: kambag'allik, ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik.

Bu omillar insonning me'yoriy yo'l bilan maqsadga erishish imkoniyatini cheklaydi.

b) Ijtimoiy-psixologik omillar: oiladagi tarbiya muammolari, zo'ravonlik, shaxsiy muvozanatsizlik.

c) Madaniy va jamoaviy omillar: guruh bosimi, subkultural qadriyatlar, “ko'cha madaniyati”ning ta'siri.

d) Normativ inqiroz (anomiya): Jamiyat me'yorlari zaiflashganda yoki tushunarsiz bo'lib qolganda, deviantlik kuchayadi.⁴⁴

Mavlonovanning tadqiqotida deviant xulq-atvor yoshlarning jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlari sifatida talqin qilinadi. Bu tushuncha faqat jinoyatchilikni emas, balki: tartibga bo'ysunmaslik, agressiv munosabat, maktabdan qochish, giyohvandlikka qiziqish, ma'naviy me'yorlarni e'tiborsiz qoldirish kabi holatlarni ham o'z ichiga oladi.⁴⁵

Robert K. Mertonning “Social Structure and Anomie” asari sotsiologiyada deviantlik nazariyasini shakllantirishda asosiy ish hisoblanadi. Asar quyidagi asosiy fikrlarni o'z ichiga oladi:

⁴³ Akers, R. L., & Sellers, C. S. *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*. – New York: Oxford University Press, 2013.

⁴⁴ Бекмуродов, А. М. *Сўциология асослари*. – Тошкент: “Фан”, 2018. – 320 б.

⁴⁵ Мавлонова, Д. Йўшлар ва девиант хулқ-атвор. – Тошкент: “Ўзбекистон психология журнали”, 2019, №3, 56–65 б.

Anomiya va deviantlik: Merton jamiyatdagi ijtimoiy tuzilma va me'yorlar o'rtasidagi nomuvofiqlikni anomiya deb ataydi. Anomiya sharoitida, shaxslar jamiyat tomonidan belgilangan maqsadlarni (masalan, moliyaviy muvaffaqiyat) erishish uchun me'yoriy yo'llarni topa olmaydilar. Shu sababli ba'zi shaxslar deviant yo'lga murojaat qiladilar, ya'ni jamiyat me'yorlarini buzib maqsadlariga erishadilar.

Deviant xulq turlari (Mertonning modellari): Merton beshta asosiy strategiyani ajratadi, ularning har biri jamiyat me'yorlariga munosabatni va deviant xatti-harakatni tushuntiradi: Konformizm (Conformity) – shaxs jamiyat maqsadlari va me'yorlariga moslashadi. Bu normativ xulq. Innovatsiya (Innovation) – shaxs jamiyat maqsadlariga erishishni xohlaydi, lekin me'yoriy yo'llardan foydalanmaydi (bu ko'pincha jinoyat yoki deviant yo'llar orqali bo'ladi).⁴⁶

Deviant Behavior kitobi — deviantlik tushunchasi: Deviant xulq-atvor (deviance) — bu jamiyatning umumiy qabul qilingan normalarini, me'yorlarini yoki kutilayotgan xulq-atvorni buzadigan har qanday xatti-harakat, holat yoki belgidir. Deviant xulq doimo jinoyatchilik bilan teng bo'lavermaydi — ya'ni deviant bo'lishi uchun qonuniy jinoiylik shart emas; normaning buzilishi, ijtimoiy qabul qilinmagan xulq ham deviant hisoblanadi. Deviantlik tushunchasi va uning chegaralari jamiyatdan jamiyatga, madaniyatdan madaniyatga, hatto vaqtga ko'ra ham farq qiladi: bir joyda deviant deb hisoblangan xulq-atvor boshqa joyda normal bo'lishi mumkin.⁴⁷

Muhokama. Akers va Sellersning tahlili deviant xulq-atvorning mohiyatini tushuntirishda bir nechta muhim jihatlarni ta'kidlaydi. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi asosida ular deviantlikning ildizi shaxsning psixologik holatida emas, balki ijtimoiy aloqalar tizimida ekanini ko'rsatadi. Shaxs kimdan ko'proq ta'sir olsa, o'sha guruhning qadriyatlarini qabul qiladi. Bu deviantlikni profilaktika qilishda ijtimoiy muhitni o'zgartirish muhimligini anglatadi.

Bekmurodovning deviantlik haqidagi yondashuvi zamonaviy sotsiologiyaning klassik va zamonaviy nazariyalariga asoslanib, muammoni tizimli tushunishga imkon beradi. Muhokama jarayonida quyidagi jihatlari alohida e'tiborga loyiq: Jamiyat me'yorlarining nisbiyligi: Me'yorlar har doim barqaror emas; vaqt, madaniyat va ijtimoiy guruhlariga qarab o'zgaradi. Shu sababli deviant deb baholangan xatti-harakat boshqa sharoitda me'yoriy bo'lishi mumkin.

Deviant xulq-atvor yoshlar orasida tabiiy yoki tasodifiy paydo bo'ladigan holat emas. Uning ortishiga bir nechta chuqur ijtimoiy va psixologik sabablar ta'sir qiladi. Muhokama davomida quyidagi jihatda alohida ajralib turadi. Oila — asosiy omil: Oila munosabatlari barqaror bo'lmasa, yoshlar o'zini himoyasiz his qiladi yoki e'tibor izlab salbiy xatti-harakatlarga murojaat qiladi. Mavlonovaga ko'ra, tarbiya jarayonidagi uzilishlar yoshning jamiyatga moslashuviga salbiy ta'sir qiladi.

Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatdiki, deviant xulq-atvorning asosiy sabablari ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, shaxsiy psixologik xususiyatlar va jamiyatning normativ

⁴⁶ Merton, R. K. Social Structure and Anomie. – American Sociological Review, 1938, Vol. 3, No. 5, pp. 672–682.

⁴⁷ Barkan, S. E. Deviant Behavior. – New York: Routledge, 2017.

tizimi bilan bog'liq. Yoshlar orasida deviant xulq-atvor ko'proq ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, noto'g'ri tarbiya va ruhiy bosim tufayli yuzaga keladi.

Natijalar. Akers va Sellersning kriminologik yondashuvlari shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor ijtimoiy o'rganish jarayoni, normativ nazoratning zaiflashuvi va ijtimoiy sharoitlarning bosimi natijasida shakllanadi. Mualliflarning markaziy nazariyasi — Ijtimoiy o'rganish nazariyasi — deviant xulqning paydo bo'lishi tasodifiy emasligini, balki: differensial assotsiatsiya (kim bilan yaqin bo'lish), taqlid (ko'rganini takrorlash), rag'batlantirish va jazolash (mukofot-jazo tizimi) kabi mexanizmlar orqali shakllanishini ta'kidlaydi.

Deviant xulq-atvor — bu jamiyatning umumiy me'yor va qadriyatlaridan chetga chiqadigan xatti-harakat bo'lib, u ijtimoiy hayotning barcha sohalarida uchrashi mumkin. Bekmurodovning yondashuvida deviantlik:

faqat jinoyatchilik bilan chegaralanmaydi;

madaniy, axloqiy, huquqiy me'yorlarning buzilishini ham qamrab oladi;

ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik, oilaviy tarbiya, psixologik muammolar, subkultural bosim va me'yorlarning zaiflashuvi (anomiya) kabi omillar natijasida shakllanadi.

Yoshlar orasida deviant xulq-atvorning kuchayishi zamonaviy jamiyatning dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolaridan biri hisoblanadi. Mavlonova ko'rsatganidek, deviantlikning shakllanishi birgina biologik yoki individual omillar bilan cheklanmaydi; aksincha, u ko'p omilli jarayon bo'lib, oilaviy, ijtimoiy, psixologik va madaniy sharoitlar ta'siri ostida paydo bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvor – bu shaxsning yoki guruhning jamiyat me'yorlari va qoidalariga zid bo'lgan harakatlari bo'lib, u nafaqat jinoyatchilik, balki intizomsizlik, giyohvandlik, spirtli ichimliklarga qaramlik va boshqa ijtimoiy norma buzilishlarini ham o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, deviant xulq-atvorning shakllanishida bir nechta omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardir:

Ijtimoiy-madaniy muhit – oilaviy tarbiya, maktab va jamiyatdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi.

Shaxsiy psixologik xususiyatlar – o'zini tutish uslubi, hissiy barqarorlik va shaxsiy qadriyatlar tizimi.

Jamiyatning normativ tizimi – ijtimoiy me'yorlarning aniqligi yoki ularning buzilishi, shuningdek, jamiyatdagi adolatsizlik va tengsizlik.

Shuningdek, deviant xulq-atvorning salbiy oqibatlari: shaxsiy rivojlanishning to'xtashi, ijtimoiy muammolarni kuchaytirishi va huquqiy tartibni buzishi. Shu bilan birga, profilaktik chora-tadbirlar, oilaviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik maslahatlar va jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya orqali deviant xulq-atvor sezilarli darajada kamaytirilishi mumkinligi aniqlangan.

Umuman olganda, deviant xulq-atvor nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy muammo sifatida qabul qilinishi lozim. Izlanishlar natijalari shuni ko'rsatdiki, jamiyatning barqaror rivoji uchun deviant xulq-atvorni oldini olish va uni ijtimoiy rehabilitatsiya

orqali kamaytirish choralari tizimli ravishda ishlab chiqilishi zarur. Shu yo'l bilan jamiyatdagi normativ barqarorlik, yoshlar tarbiyasi va ijtimoiy muhitning sog'lomligi ta'minlanadi.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akers, R. L., & Sellers, C. S. *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*. – New York: Oxford University Press, 2013.
2. Бекмуродов, А. М. *Сўциология асослари*. – Тошкент: “Фан”, 2018. – 320 б.
3. Мавлонова, Д. *Йошлар ва девиант хулқ-атвор*. – Тошкент: “Ўзбекистон психология журнали”, 2019, №3, 56–65 б.
4. Merton, R. K. *Social Structure and Anomie*. – *American Sociological Review*, 1938, Vol. 3, No. 5, pp. 672–682.
5. Barkan, S. E. *Deviant Behavior*. – New York: Routledge, 2017.